

д. філос. н. Мальцева О.В., магістрант Фрідман І. Є.
ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (м. Маріуполь, Україна)
КАТЕГОРІЯ «ГЕНДЕР» ТА ЇЇ ЗМІСТ У ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Постановка проблеми. Багатоаспектне поняття «гендер» по-різному інтерпретується дослідниками та стало в останній третині XX – початку XXI століття основною категорією міждисциплінарної галузі наукового знання під назвою «гендерні дослідження». Дослідження гендерних відносин в сучасному суспільстві поступово перетворюється на складову частину більшості соціальних і гуманітарних наук, але при цьому різні науки і наукові співтовариства мають неоднаковий ступінь чутливості до включення гендерної тематики в своє інтелектуальне поле. Проте, категорія гендеру виявляється в даний час логіко-теоретичним інструментом наукового аналізу різних сфер сучасного суспільства, перш за все, соціальної сфери. У свою чергу, одним з основних інститутів соціальної сфери є соціальна робота [1].

Мета даного дослідження – простежити генезис категорії «гендер» та її зміст у теорії соціальної роботи.

Інституційний підхід дозволяє виявити в багатьох проявах практичної соціальної роботи її соціально-інтегративний характер, який обумовлює специфіку змісту теорії соціальної роботи, яка полягає в комплексному, багатовимірному підході до соціальної дійсності, а також передбачає безліч поглядів на людину, середу його життєдіяльності і на можливості надання йому соціальної допомоги та підтримки.

Дана обставина означає включення в дослідження процесів практичної соціальної роботи теоретичних положень і концептуальних обґрунтувань з педагогічних, соціологічних, економічних та ряду інших наук. Основні методологічні передумови свого розвитку теорія соціальної роботи творчо запозичує з філософських, психологічних і соціологічних знань. Зокрема, область соціологічного знання особливо важлива для дослідження проблем гендерних відносин, так як саме загальна соціологія надає досліднику весь необхідний понятійний апарат, і в рамках змісту та проблематики цієї наукової дисципліни відбувається його концептуалізація. Серед найбільш значущих питань соціологічного дослідження феномену гендеру в сучасному суспільстві, крім концептуалізації самої категорії «гендер», виділяються наступні [1]:

- типологізація рівнів прояву гендерних відносин;
- визначення суб'єктів гендерних відносин на кожному з рівнів їх прояву в сучасному суспільстві;
- визначення і пояснення випадків переходу гендерних груп і їх окремих представників з позицій суб'єктів на позиції об'єктів гендерних відносин;
- обґрунтування природи гендерних стереотипів і змісту гендерних зв'язків і взаємодій;
- розкриття феноменів гендерної нерівності в професійній сфері (наприклад, *«горизонтальна і вертикальна професійна сегрегація»*);
- виявлення характеру розподілу ролей і владних функцій в міжособистісних відносинах і ін.

У сучасній вітчизняній соціологічній теорії визначено, що гендерні відносини проявляються на декількох рівнях, і в залежності від специфіки конкретного рівня, як суб'єктів гендерних відносин можуть виступати окремі індивіди – чоловіки і жінки (*мікрорівень*), групи чоловіків і групи жінок (*мезорівень*), держава з одного боку, групи жінок і чоловіків з іншого (*макрорівень*). І як результат, в залежності від особливостей конкретного рівня змінюються форми і зміст гендерних відносин їх учасників.

Таким чином, гендер стає «корисною», тобто функціональною, багаторівневою *категорією*. Проблема соціальних зв'язків, відносин між суспільством, групою і індивідом, що враховує гендерний аспект, будучи основною в сучасній соціології, виступає також однією з ключових проблем теорії соціальної роботи [2].

У свою чергу, гендерний підхід в теорії соціальної роботи дозволяє дослідникам критично вивчити зміст і функції існуючих в суспільстві систем соціального забезпечення, зайнятості, освіти і охорони здоров'я. При цьому повинні враховуватися відмінності в економічному, неекономічному і позаекономічному (соціокультурному) становищі жінок і чоловіків в сучасному суспільстві.

Слід визнати, що теоретичні та емпіричні дослідження гендерних аспектів соціальної політики та соціальної роботи мають відносно недавню історію. Разом з тим, їх об'єднує те, що *суб'єктами* і *об'єктами* соціальної політики, одержувачами різних соціальних послуг завжди виступали, виступають і будуть виступати чоловіки і жінки,

що знаходяться на диференційованих статусних позиціях в суспільному та приватному секторах. Перш за все, гендерні особливості практики соціальної роботи виявляються в тому, що більшість клієнтів різних за спрямованістю своєї діяльності соціальних служб складають *жінки* (незаможні, самотні, особи похилого віку, матері-одиначки, багатодітні матері, матері дітей-інвалідів, безробітні) [2].

Від того, розпізнають чи соціальні працівники-практики у своїй професійній діяльності гендерна нерівність на індивідуальному рівні – в безпосередній взаємодії з клієнтами, або на структурному рівні – в організаційних, соціальних, соціокультурних і політичних зв'язках і відносинах, залежать перспективи антидискримінаційного соціального обслуговування, досягнення соціальної справедливості в локальному співтоваристві.

Таким чином, оскільки сучасна професія соціального працівника має прикладний характер, остільки важливою складовою даного виду професійної діяльності має бути здійснення принципів гендерної рівності в їх загальносоціологічному (науково-теоретичному) і філософському (теоретико-методологічному) розумінні.

У сучасній науці загальноприйнято, що практика соціального обслуговування ґрунтується на принципах дотримання прав людини і тому соціальному законодавстві, яке беззастережно визнає права громадян на допомогу і підтримку безвідносно статі. З іншого боку, очевидно і те, що переживання клієнтом важкої життєвій ситуації завжди є гендерно вираженим і детермінованим [3].

Практика соціальної роботи показує, що одні й ті ж соціальні і психосоціальні проблеми по-різному сприймаються дівчатками і хлопчиками, жінками і чоловіками в силу гендерної специфіки системи соціальної стратифікації, а також через особливості гендерних ролей, ідеалів, стереотипів і соціальних очікувань, які існують в кожному конкретному суспільстві.

З якими б проблемами сучасного суспільства і конкретних груп населення не були професійно пов'язані соціальні працівники – бідністю, наркоманією, питаннями охорони дитинства, безробіттям, житловими або молодіжними проблемами, проблемами людей похилого віку, одиноких матерів, багатодітних сімей або сімей з інвалідами, сімейним насильством і ін., – так чи інакше вони стикаються з *патріархат* ними за своєю суттю

соціальними відносинами, а також дискримінаційними за змістом *практиками виключення*, де фактор статі грає дуже істотну роль, посилюючи прояви соціальної несправедливості, пов'язаної з такими характеристиками індивіда, як вік, етнічність, раса і соціально-економічний стан [3].

На думку зарубіжних дослідників гендерних проблем соціальна дискримінація жінок або, точніше, *дискримінація за статевою ознакою* виявляється наслідком нерівної участі чоловіків і жінок у структурах влади, і в цьому сенсі жінки страждають більше, ніж чоловіки. Дискримінація виражається в нерівноправності жінок, заснованій виключно на статевій ознаці. Вона багато в чому ставить жінку в сучасному суспільстві в залежне становище і призводить до серйозних соціальних, соціокультурних, економічних та політичних наслідків для жінок як соціальної групи (Н. Готтліб). Емпіричні дослідження показують, що соціальні працівники в сучасному українському суспільстві реалізують свою професійну діяльність в умовах, коли, незважаючи на всі законотворчі зусилля в області гендерного рівноправ'я, на рівні прийняття рішень в органах представницької і виконавчої влади проблеми нерівності за ознакою статі в значній мірі ігноруються.

У свою чергу, теоретичний підхід до гендерних досліджень заснований на тому, що гендерно-чутлива практика надання соціальної допомоги нужденним спирається на принципи гуманістичної і критичної феміністської соціальної роботи в процесі взаємодії з окремим клієнтом, групою клієнтів або клієнтами в соціальних мережах.

Зарубіжний дослідник теорії соціальної роботи М. Пейн виявляє радикальний, критичний, марксистський і феміністський теоретичні підходи до соціальної роботи, вказуючи на те, що за змістом і функціональним призначенням дані підходи мають багато спільного між собою. В контексті теоретико-методологічного аналізу гендерного аспекту практичної соціальної роботи дослідницький інтерес викликає феміністський підхід. Більшість сучасних теоретичних моделей практичної соціальної роботи зазнало впливу ідеології, філософії, теорії і практики фемінізму. В даний час емансипація стає невід'ємною ознакою практичної соціальної роботи у всьому світі переважно в тих випадках, коли мова йде про протистояння і протидії бідності, насильства по

відношенню до жінок і дітей, жорстокого поводження з дітьми; про сімейні конфлікти, ізоляваність літніх людей, злочинність, ВІЛ/СНІД та проституції.

В результаті, перспективним напрямком наукового дослідження стають можливі соціальні наслідки фемінізації суспільства як соціального процесу. Велике значення для вивчення питань теорії і практики сучасної *феміністської соціальної роботи*, а також для прогнозування впливу змін гендерної структури українського суспільства на соціальний статус чоловіків і жінок, їх положення на ринку праці, зайнятості та професій; на ціннісні орієнтації і репродуктивна поведінка людей має *гендерна соціологія* [1].

Так, Г.Г. Силласте звертає увагу на необхідність вивчення в рамках гендерної соціології двох принципових і взаємопов'язаних питань: питання про історичні передумови та методологічних принципах гендерної соціології та питання про особливості соціогендерних досліджень і формування емпіричної бази гендерної соціології як інструменту пізнання соціальної реальності. Зарубіжні і вітчизняні дослідники виходять з того, що практика феміністської соціальної роботи заснована, перш за все, на принципі переосмислення влади, принципі рівноцінності процесу і кінцевого результату, принципі екосистеми і ін[2].

Переосмислення влади є принцип, який *«кидає виклик традиційним ієрархіям і критикує владні відносини між професіоналом-експертом і залежним від нього клієнтом, між менеджером агентства і його підлеглими, між політиками, адміністрацією та населенням»*. Традиційно влада має на увазі контроль і панування над підлеглими для перетворення їх в пасивних і залежних, тому ті, хто мають владу, самі визначають і диктують мети, приховують або спотворюють інформацію і створюють правила для контролю над поведінкою людей [3].

З феміністської точки зору, така патріархатна концепція влади, узурпованої невеликою групою осіб, повинна бути переосмислена, доповнена і наділена ідеями партнерства, «співзалежності», делегування повноважень, широкого розподілу впливу, сили, ефективності та відповідальності. Влада в застосуванні до практичної соціальної роботи повинна розглядатися, скоріше, як фактор, необхідний для створення певних умов діяльності інших, ніж як панування. Отримання права на владу або домагання на

неї є політичним актом, так як влада дозволяє людям здійснювати контроль над власним життям і дає можливість самим приймати рішення. Рівноцінність процесу і кінцевого результату означає, що не можна досягати мети за допомогою примусових, несправедливих, жорстоких або патерналістських методів. Тому саме те, як в практичній соціальній роботі досягається мета, саме по собі стає метою.

Наприклад, щоб допомогти матері-одиначці в пошуку постійної роботи, соціальному працівнику явно недостатньо лише забезпечити їй отримання соціальної допомоги, необхідно надати можливості професійної підготовки і доступ до прийнятних послуг дошкільних установ [4].

Екосистемний, або холістський, принцип вимагає врахування цілісності і стійкості змін для індивідів, сімей та спільнот, заперечуючи роз'єднаність і ізолюваність людей і суспільства. Зміни навряд чи можна здійснити лише на мікрорівні, так як в феміністській соціальній роботі для вирішення проблеми однієї людини, сім'ї або групи доводиться задіяти формальні і неформальні соціальні мережі, різні організації та різних фахівців, часто необхідно ініціювання колективної дії і залучення уваги до конкретної соціальної проблеми засобів масової інформації.

Наприклад, випадок домашнього насильства над жінками: часом кризові центри термінової соціальної допомоги, які в принципі втілюють ідеї феміністської соціальної роботи, займаються лише психологічною та юридичною допомогою конкретним постраждалим жінкам, хоча в багатьох інших випадках подібні організації втілюють стратегію дій щодо запобігання насильства, уявляючи собі дану проблему чи не індивідуальної, а соціально-політичної [4].

Така стратегія має на увазі створення груп самодопомоги, ініціювання різних громадських рухів проти насильства, освітні програми для дітей і молоді, просвітницьку роботу з журналістами і представниками інших професій. У вітчизняній соціальній філософії і теоретичній соціології склалася думка, що філософія фемінізму детермінована своїм змістом і смисловою спрямованістю появою нової наукової парадигми в дослідженні проблем статі – *гендерної теорії* (гендерології). Разом з тим, філософія фемінізму сама виступає методологією дослідження сучасних гендерних відносин і в такій якості представляє певний гносеологічний інтерес [3].

Слід звернути увагу на те, що філософія фемінізму при відносно зовнішній схожості не тотожна фемінізму як ідеології рівноправності жінок і знання про фемінізм як соціально-політичному русі. Ідеологічний, культурологічний, політологічний і аксіологічний аспекти дослідження феномену фемінізму присутні в розкритті філософського змісту фемінізму і самі стають предметом соціально-філософського осмислення.

У свою чергу, постійно виявляється незадоволеність теоретиків та ідеологів фемінізму сучасною соціальною наукою з приводу того, що в ній зберігається традиційний рівень розуміння проблем становища жінки в суспільстві, що привело як до оформлення їх наукових претензій до західного соціально-гуманітарного розуміння феномену гендеру та гендерних відносин, так і до пошуку пост- і неокласичних теоретико-методологічних підходів до вивчення гендеру в контексті аналізу феномену європейської культури [2].

Соціальна робота, детермінована теорією фемінізму, заснована на уявленні, що ідеологія, соціальна структура і поведінка взаємопов'язані. Наприклад, проблеми клієнта можуть бути наслідком твердих переконань про традиційні гендерні ролі. Тим самим інтервенція в подібну ситуацію ставить наступні цілі: досягнення у клієнта розуміння впливу, який чинять на поведінку патріархатні цінності і структури; розвиток самокерованої, особистості, що самореалізується; створення або посилення структур, спільнот, практик, заснованих на принципах егалітаризму. У деяких випадках потрібно, щоб індивідуальну або групову психосоціальну роботу терапевтичного характеру проводили соціальні працівники жіночої статі, хоча серед феміністськи налаштованих соціальних працівників зустрічаються і чоловіки.

Найбільш поширені компоненти феміністської соціальної роботи включають інтеграцію теорії і практики; уважне, «активне слухання» жінок; роботу в партнерстві з жінками; розгляд приватних питань як соціально-орієнтованих; визнання взаємозалежності, яка існує між представниками місцевих, національних та міжнародних співтовариств; розуміння характеру відносин між неоплачуваною домашньою роботою жінок і ринком праці; облік зв'язку між відповідальністю жінок за інших і необхідністю задовольняти власні потреби; здатність оцінювати і цінувати

досвід, навички та знання жінок; повагу до гідності кожної жінки; дотримання у професійній соціальній роботі принципів і методів, які гарантують благополуччя дітей, чоловіків і жінок [1].

Той факт, що жінки часто стають клієнтами соціальних служб багато в чому через чоловіків, став на Заході очевидним в практичній соціальній роботі в 1960-1970-х роках, коли розвивалося жіночий рух «другої хвилі». У підсумку ця обставина призвело до оформлення *«гендерно-чутливої соціальної роботи»*, заснованої на феміністських принципах.

Зарубіжні дослідники гендерних проблем в соціальній роботі пропонують декілька принципів практичної соціальної роботи з жінками:

- визнавати різноманітність жінок; цінувати їх «сильні» сторони; уникати привілеїв одним групам жінок на шкоду іншим, оскільки це відтворює владні ієрархії в суспільстві;

- ставитися до жінок як до активних агентів змін, здатних самостійно приймати рішення у всіх аспектах їхнього життя;

- надавати жінкам можливість висловитися, розповісти про свої потреби і способи вирішення проблем;

- розглядати індивідуальні проблеми жінок не відокремлено і ізольовано, а в контексті соціальних ситуацій; визнавати взаємозв'язок між конкретними людьми і групами, що мають відношення до проблеми; переконуватися в тому, що потреби жінок задовольняються в системі їх взаємодії з іншими людьми, групами і спільнотами, а особистість кожної жінки теж розглядається як система;

- визнати, що проблеми кожної жінки мають соціальні причини і працювати як на індивідуальному, так і на соціальному рівні в кожному випадку інтервенції; визнавати принцип «особисте є політичним» на макро-, мезо- і мікрорівнях практики; прагнути знаходити колективні рішення для індивідуальних проблем [1].

У свою чергу, здійснюючи соціальну роботу з чоловіками, на думку дослідників, важливо визнавати і враховувати наступні закономірності:

- гендерні відносини пов'язані з владою і грають велику роль в житті чоловіків; маскуліність з'ясовна в аспекті динаміки владних відносин, в яких сильніші прагнуть домінувати над тими, хто вважається соціально підлеглими або слабкими;
- існує зв'язок між структурними обмеженнями, індивідуальною поведінкою і недоліками емоційного розвитку;
- чоловіки мають привілейовані позиції над жінками в силу особливої організації суспільства і відповідають за власну поведінку в «практиках гноблення»;
- чоловіки розрізняються між собою; це різноманітність відображає, в тому числі, різний ступінь привілейованості, як окремих індивідів, так і груп;
- необхідно вітати переосмислення мужності, щоб воно ґрунтувалося на відносинах підтримки і рівності, а не гноблення і домінування. Слід звернути увагу на ту обставину, що в феміністському дискурсі з гендерних проблем виділяється змістовний блок, пов'язаний з емпіричним аналізом гендерних відносин в конкретному суспільстві, з одного боку, і методологією дослідження – з іншого [3].

Висновки за матеріалами конкретних емпіричних досліджень стають основою науково аргументованого діагнозу стану гендерних відносин в конкретному соціокультурному контексті, тоді як методологія в таких дослідженнях виступає як фундаментальний інструмент пізнання, як основа категоріального аналізу.

Термін «методологія» зазвичай застосовується в значенні: *«спеціальне опис сукупності прийомів і методів, що застосовуються в якій-небудь сфері діяльності або дослідженні»*. Але специфічним завданням методології є також *«дослідження взаємообумовленості, взаємозв'язку і залежності систем знань і систем діяльності»*. Саме в цьому сенсі термін *«філософія фемінізму»* використовується в даному випадку для позначення методології, яка розкриває взаємозв'язок системи знань про гендер (*гендерології*) і практики гендерних відносин як системи діяльності, що вивчається науковою дисципліною, яку можна умовно назвати *«гендерної праксеології»*.

Пропонований термін означає, що філософію фемінізму необхідно відокремлювати від тих чи інших гендерних пояснювальних концепцій і розуміти її як соціально-філософську методологію, що органічно включає категорію біологічної статі і сконструйованого на його основі соціального феномена – *гендеру* – в розгляд соціально-

історичного процесу. Філософія фемінізму дозволяє подолати той неприпустимий рівень абстракції філософського аналізу, коли суб'єктом соціально-історичного процесу передбачалося якась безстатева істота або, за замовчуванням, чоловік [4].

Гендерна праксеологія дає, на наш погляд, узагальнене розуміння значення фемінізму як філософської методології гендерних досліджень, яка вважає досвід статі (*гендерний досвід*) невід'ємною характеристикою будь-якого соціального досвіду і розглядає конкретний соціальний суб'єкт і, – що принципово важливо, – окрему соціальну дію в контексті певної статі [1].

Висновок. Таким чином, категорія «гендер» виступає інструментом аналізу гендерних відносин як окремого виду соціальних відносин сучасного суспільства, а гендерні дослідження відносяться до міждисциплінарної галузі наукового знання. Гендерний підхід в теорії соціальної роботи дозволяє критично досліджувати будь-яку соціальну систему з урахуванням конкретних відмінностей становища чоловіків і жінок в сучасному суспільстві. Теоретико-методологічний аналіз гендерних підходів в соціальній роботі як галузі наукового знання свідчить про те, що одним з ефективних інструментів реалізації на практиці принципів рівноправності в суспільстві і окремих соціальних спільнотах є феміністкою соціальна робота.

Література

1. Тугаров А.Б., Петряшкина У.О. Гендерный аспект практической социальной работы: теоретико-методологический анализ. Монография / под общ. ред. Т.И. Лаврёновой. – Пенза: ГУМНИЦ ПГУ, 2016. – 85 с.
2. Ярская-Смирнова Е.Р. Гендерно-чувствительный подход к социальной работе [Электронный ресурс]// <http://do.teleclinica.ru/206340/> (дата обращения 26.11.2015).
3. Темкина А., Здравомыслова Е. Создание гендерной идентичности: методика анализа интервью. // Гендерные исследования. - 2000. - № 5. - С. 211-225.
4. Темкина А., Здравомыслова Е. Социальное конструирование гендера как методология феминистского исследования // Социальное конструирование гендера: феминистская теория // Введение в гендерные исследования. Ч.1: учебное пособие / под ред. И. Жеребкиной - Харьков: Изд-во ХЦГИ; СПб: Алетейя, 2001. - С. 147-173.